

Az 1861. évi oroszországi Nagy Reform 150. évfordulójára

A Rosszizskaja Isztorija című orosz történettudományi folyóiratban az oroszországi jobbágyszabadsággal és a reformot követő agrártörténettel kapcsolatos írások jelentek meg, amelyekben több kérdés új megvilágításba került. *A. N. Medusevszkij* tanulmányában kiemeli, hogy az 1861. február 19-i manifesztum és az azután lezajló liberális reformok a polgári társadalom és a jogállam irányába mutattak. 1861 a hagyományos társadalom jogi modernizálásának sikeres példáját jelentette. A földtulajdon átalakítását a reformerek a nemesség és a parasztság közötti konszenzussal próbálták elérni. A szerző szerint radikális jellegű, az állam által felülről végrehajtott, forradalmi változás zajlott le. A sikeres reformhoz szükségessé vált az intézményrendszer átalakítása, a társadalmi ellentétek jogi eszközökkel történő kezelése és a változó körülményekre operatív módon reagáló központi politikai akarat. A reform véghezvitelében az előbbieket segítették elő az 1860–70-es évek zemsztvo-, bírósági és városi reformjai, míg az utóbbit a Szerkesztő Bizottságok tevékenysége. Így a későbbiekben a politikai modernizáció során jogi folytonossággal bontakozhatott ki az abszolutizmusról a jogállamra való lassú áttérés.

Medusevszkij ezután az oroszországi agrárkérdés megoldási alternatíváit elemzi a jog és az igazságosság szemszögéből. Rámutat, hogy a földtulajdon és az agrárforradalom nemcsak a gazdasági determinizmus és a politikai gazdaságtani kategóriák alapján, hanem jogilag, a földbirtoklási formák legitimitása felől is értelmezhető. 1861-ben az oroszországi parasztokat a neoliberais modell szerint földdel szabadították fel. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy ez időben elhúzódó aktus volt, melynek során történeti kényszerűségből, a hagyományoknak tett engedményként fennmaradt a parasztokat ellenőrző, fiskális-adminisztratív intézmény, a faluközösség (obscsina). A szerző fontosnak tartja tisztázni az oroszországi jogi dualizmus problémáit. Egyfelől a nyugatias, racionális, a magántulajdont elismerő, pozitív jogi normák, másfelől az íratlan paraszti jog, a faluközösségi

kiegyenlítő felosztási elvekkel és kollektivista etikai és munkafelfogásával, alkotta ezt a duális rendszert. A reformot nem gazdasági és nem is demográfiai, hanem morális és jogfilozófiai érveléssel indokolták. Egyes kutatók a két jogrendszert egyenértékűnek tekintették, mások viszont nem, míg egy másik csoport a pozitív jog és a valóság ellentmondásaira fókuszált. Ezekből következett az agrárreform forradalmi-populista, formális jogi és gyakorlatias-állami felfogása. Medusevskij megállapítja, hogy az agrárreform 1861 után több változáson ment át. A paraszti szokásjog kiegészítő jogforrás lett, viszont a polgári jog nem terjedt ki minden paraszti kategóriára, a paraszti családjogra és az öröklés rendjére. P. A. Sztolipin 1906. november 9-i rendeletében a faluközösség elhagyásával és a földmagántulajdonnal kapcsolatban a legkövetkezetesebben érvényesítette a liberális polgári jogot.

A szerző behatóan foglalkozik a forradalmak és a reformok összehasonlító elemzésével. Forradalomnak a marxista történetírás örökségként általában az állam és a társadalmi struktúra gyors és alapvető átalakítását értik, ami a jogi folytonosság megszüntetésével, alulról jövő felkeléssel és tömegerőszakkal jár. A történelemben polgári forradalmak, felülről induló konzervatív forradalmak és (mint Oroszországban) parasztforradalmak zajlottak le. A forradalmi átalakulás jogi nihilizmussal, voluntarizmussal és politikai radikalizmussal járt együtt. Ezzel szemben a reform jellegű változások a jogfolytonosságot és az állam által a szociális kompromisszumok útján megvalósított racionális átalakulást foglalták magukba. A forradalom inkább a modernizáció megghiúsulásához vezetett, semmint a problémák konstruktív megoldásához. A forradalmi átalakítással állt szemben a hagyományos társadalom modernizálása az agrárrendnek az állam által jogi úton végrehajtott radikális, reform jellegű megváltoztatásával. A forradalmat és a reformot a földtulajdon jogi intézményéhez és a kormányzó réteg sorsához fűződő eltérő viszony választja el. Az elsőben ez a csoport elveszti, míg az utóbbiban megőrzi pozícióit. Az 1861. évi jobbágyfelszabadítás a radikális agrárreform első történeti példája volt.

Medusevskij alaposan elemzi a gazdasági determinizmus paradigmája tarthatatlanságának okait. Rámutat, hogy az agrárkérdésnek a gazdasági összetevőkön kívül komoly szociális-pszichológiai komponensei is vannak. A gazdasági differenciálódás a társadalmi stabilitást nem létrejöttétől veszélyezteti, hanem akkortól, amikor a társadalom jelentős része igazságtalannak és amorálisnak tartja. Az oroszországi agrárreformot politikai eszközökkel, a bürokrácia ellenőrzésével hajtották végre. A Sztolipin által tervezett „forradalom felülről”, radikális szociális és agrárprogramjával, az alulról jövő forradalmi modell alternatívája lehetett. Medusevskij rámutat,

hogy a régi rendszer és a francia forradalom kapcsán A. Tocqueville emelte ki a jólét és a társadalom agresszívitásának növekedése közötti paradox összefüggést, aláhúзва, hogy a forradalom okait nem a gazdasági, hanem inkább a modernizáció információs-kognitív és társadalmi-pszichológiai paramétereiben kell keresni. Így következetes reformokkal a hagyományos társadalmakban el lehet kerülni a forradalmakat. A parasztság körében azonban már 1861-ben, de különösen 1907-ben érződött a földfelosztás jogi aktusainak igazságosságában való kételkedés, ami a viszonylagos gazdasági visszaesés, a társadalmi differenciálódás és a politikai rendszer felemássága mellett tiltakozássá akkumulálódott. A korabeli orosz értelmiség, a politikai elit és a bürokrácia három csoportra oszlott: a törzsökös tradicionalistákra, a liberális nyugatosokra és a baloldali szélsőségesekre. Sikeres modernizációt az államhatalom csak a liberálisokkal karöltve vihetett véghez. Az 1860-as évek reformjai a maguk teljességében nem bontakozhattak ki. Medusevszkij azonban rámutat, hogy a forradalmak további hatékony reformokkal elkerülhetők lettek volna.

A szerző utal arra, hogy a reform útján megvalósuló modernizáció a szociális konfliktus jogi megoldását, minimális társadalmi konszenzus biztosítását, az állam politikai kontrollját és a reform megvalósítása hatékony technológiáját foglalja magába. A parasztreform a két alapvető réteg kompromisszumát öntötte jogi formába, Sztolipin reformja pedig a kis földtulajdonosok, az új középosztály kialakítását célozta. Vítás, hogy a reformfolyamatban a szociális (gazdasági) modernizáció megelőzze-e a politikait, vagy fordítva történjen. A tények azt mutatják, hogy több eredménnyel jártak azok a reformok (II. Sándoré, Sztolipiné, a NEP idején), ahol először társadalmi modernizációt hajtottak végre, míg kevésbé voltak sikeresek (II. Kataliné és I. Sándoré), ahol az átalakítást a politikai reformmal kezdték. Lehetnek olyan szituációk is, amikor a társadalmi és a politikai reformot együtt kell végrehajtani, ill. rétegenként, vagy régióként szakaszosan. A makro- és a mikroszinten véghezvitt reformok különösen fontosak az olyan nagy földrajzi, klimatikus, gazdasági és nemzetiségi eltéréseket mutató államban, mint Oroszország. A társadalom és az állam viszonyát tekintve három reformstratégiát különböztethetünk meg: a felülről történő modernizációt (I. Péter és Sztolipin reformjai), a felvilágosult rétegek és az állam által közösen megvalósított átalakítást (a Nagy Reformok) és az alulról induló változást (a XX. század eleji forradalmak). Medusevszkij szerint mindegyik típusnak megvannak az előnyei és a hátrányai. I. Péter reformjai hosszú történeti távlatban képtelennek bizonyultak az alapkérdések megoldására, a második variánssal viszont biztosítani lehetett a tartós fejlődés perspektí-

váját, míg a harmadik változatban a rendszer destabilizálásának, sőt bukásának kockázata rejtett.

Medusevszkij kifejti, hogy az 1861-ben alkalmazott reformtechnológiával a társadalmi, közte a paraszti tudatba a földjog és intézményei legitimációjának új alapelvei kerültek. Az átmeneti szakasz koncepciójával sikerült megőrizni a társadalmi stabilitást. A liberális reformokkal a polgári társadalom elemeit bevonva és a legitim erőszak állami monopóliumára támaszkodva szembeszegülhettek a forradalmi szélsőségekkel. A nagy változások alapján jogos a birodalmi Oroszország történetében reform előtti és utáni szakaszról beszélni. A Nagy Reform az új típusú társadalmi viszonyokhoz vezető evolúciós jogi átmenetet testesített meg, amiben a legdinamikusabb társadalmi csoportok a felvilágosult bürokrácia és a liberális értelmiség volt. A szerző hangsúlyozza, hogy a modernizációs stratégiáról folyó jelenlegi vitákban ugyanazok a jogi, adminisztratív és technológiai kérdések merülnek fel, amelyek korábban a klasszikus reformerek előtt. Fontos, hogy milyen lesz a gazdaság és a társadalom, a jog és az igazságosság, a hagyomány és a hatékonyság viszonyrendszerének, a modern tudományos-technikai haladáson nyugvó, új racionalista modellje. 1861 arra is tanít, hogy a modernizáció a polgári társadalom és a jogállam felé vezet-e, vagy csak a látszólagos alkotmányosság irányába. A Nagy Reform és az azt követő reformok példát adnak az európai emberi jogi értékek választásából, az új erkölcsi alapelvek, a jog és a szakmaiság melletti kiállásból és a szabad alkotói tevékenység megőrzéséből. A XXI. századi polgári társadalom és jogállam kialakítása evolúciós útjának realizálásában az utódoknak segíthet az előző két század reformokon nyugvó történeti öröksége.

N. I. Gorszkaja a helyi igazságszolgáltatás 1860–1880-as évekbeli működését vizsgálja a faluközösségi és a járási bíróságok parasztokról szóló ügyei tükrében. Rámutat, hogy a kutatók gyakran figyelmen kívül hagyják a II. Sándor reformjai közötti kapcsolatokat. Az oroszországi helyi igazságszolgáltatás működése és finanszírozása eltért a nyugat-európaiától. A bíróságok főleg polgári ügyekkel és vagyoni vitákkal foglalkoztak. Döntéseikben az egész faluközösségnek és tagjainak gazdasági érdekeit védték. Újszerű a szerző megállapítása arról, hogy a parasztok inkább elviselték a botbüntetést, mint a gazdaságuk működését korlátozó pénzbírságot és kényszermunkát. A korabeli publicisztikában Gorszkaja szerint túlhangsúlyozzák a parasztok iszákosságát, aminek ellentmond, hogy a vártnál kevesebb ilyen üggyel találkozhatunk. A családon belüli perpatvarok esetében a bíróságok először a felek békéltetésével próbálkoztak és csak akkor léptek fel a törvény szerint, ha ez nem sikerült.

A. P. Korelin írásában az agrárszektornak a reform utáni (1861–1914) Oroszország népgazdasági rendszerében betöltött helyét vizsgálja. Noha a jelzett korban a mezőgazdaság elmaradt a kereskedelem és az ipar fejlődésétől, bizonyos előrelépés ezen a területen is történt. A megművelt földterület – ugyan régióként és mezőgazdasági kultúráként – eltérő mértékben, de nőtt. A megtermelt javak növekedése csak kis részben származott a termelékenység és a művelés intenzitásának fokozódásából. Erősödött az ágazat árutermelő jellege. Az exportált árugabona mennyisége negyedszázad alatt megkétszereződött. A rendelkezésre álló adatok szerint a világháború előtti húsz évben az egy főre eső kenyérgabona fogyasztás egy szinten stagnált. A lakosság, különösen a parasztság, élelmiszerfogyasztási normájáról a kutatók közt vita folyik. Egyesek eltúloznak vélik a súlyos élelmezési helyzet hangoztatását, míg mások a falu permanens éhezéséről szólnak. Az igazság a szerző szerint valahol középen van.

Egyes mezőgazdasági termékek az orosz ipar nyersanyag szükségletének biztosítását szolgálták. Míg a textiliparban import gyapotot és gyapjút dolgoztak fel, addig az orosz élelmiszeripart a hazai agrárágazat elégséges szinten ellátta alapanyaggal. A XIX. század végén kezdett kialakulni a mezőgazdasági gépgyártás. A parasztság alapvető része azonban csak a legolcsóbb és legegyszerűbb eszközöket használta. Az iparban dolgozó munkások jelentős hányada faluról származott. A gazdasági ágak fejlődésében fontos szerepet játszott a tőkefelhalmozás és a tőkebefektetések. Az iparfejlesztéshez szükséges tőke egyfelől az állandóan növelt gabonaexportból, másfelől az 1870–1880-as években kialakított jelzáloghitel rendszerből eredt. Korelin azonban továbbra is vitásnak tartja, hogy az állami iparosítás finanszírozása teljes egészében a mezőgazdaságból történt. Witte gazdaságpolitikájával a nagyipart kapitalizálta. A mezőgazdaságban ez a folyamat csak lassan haladt. Mind a földesúri, mind a paraszti gazdaságok nehezen tudtak a piaci körülményekhez alkalmazkodni. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a vetésterület növekedésében, új mezőgazdasági kultúrák megjelenésében, a piaci jelleg fokozódásában, hitelezési és agrotechnikai téren előrelépés is tapasztalható.

M. A. Davidov tanulmányának célja, hogy a földrendezés hivatalos statisztikája alapján cáfolja, hogy Sztolipin agrárreformja 1911 után hanyatlani kezdett, és tisztázza a reform kulcskérdéseit. Írása elején rámutat, hogy V. G. Tyukavkin és mások az utóbbi években új megvilágításba helyezték a reform egyes aspektusait. A szerző kiemeli, hogy a földrendezés, az agronómiai segítségnyújtás, a parasztok lelkületének változásai is beletartoznak az agrárátalakulásba. A kutatásban igen fontos az egyéni és a csoportos föld-

rendezési kérelmek 1907 és 1915 közötti kormányzóságokénti és évenkénti alakulása, amit a szerző hét statisztikai táblázatba foglal össze. Lényeges, hogy az 1911 májusában és júniusában megjelent törvény és rendelet bővítette a földrendezési szervek jogait és kötelességeit. Innentől kezdődött a tagosítások második szakasza. Davidov hangsúlyozza, hogy az egyéni földrendezést csak pontos birtokhatároknál végezhették el, máskor csoportos földrendezésre került sor, aminek szerepét viszont eddig a kutatók figyelmen kívül hagyták. A csoportos rendezés az európai országrész központi, északi és északkeleti, míg az egyéni a nyugati, déli és délkeleti régiókban volt jobban jellemző. Az 1911. évi jogi aktusok új lendületet adtak a tagosítás különböző formáinak. A földrendezési bizottságok jobban figyelembe tudták venni a földhasználat regionális sajátosságait. Lényegesek voltak a földbirtoklás jogi aspektusai, a talajviszonyok és az osztásföldek eltérő mérete. Már A. A. Kofod, a munkálatok technikai részének vezetője is fontosnak tartotta a földrendezés szubjektív feltételeit. Így egyfelől a parasztság pszichológiai készségét az új földhasználatra és életvitelre, másfelől a földrendezési bizottságok tagjainak munkáját. A szerző zárásként kiemeli, hogy a vizsgált korszakban a paraszti tagosítási kérelmek száma mind időben, mind térben (az orosz kormányzóságok többségében) növekedett. A reform ugyan nem egyformán haladt előre és áldozatokkal járt, de a parasztok előtt új gazdasági lehetőségek nyíltak.

Sz. A. Nyefedov a reform utáni és a forradalom előtti oroszországi fogyasztási színvonalról folyó vitához szól hozzá. Utal arra, hogy a szovjet történészek és a forradalom előtti közgazdászok úgy vélték, hogy az Orosz Birodalomban az életszínvonal rendkívül alacsony és csökkenő volt, és ez okozta az 1905-ös forradalmi megrázkódtatást. Ezzel szemben B. N. Mironov szerint a XIX. század végén az orosz lakosság anyagi helyzete lényegesen javult. A szerző úgy véli, hogy a fogyasztási színvonal, az agrár népésedés és az 1905-ös események vitatott összefüggésrendszerét jól meg lehet világítani az *Annales* iskola demográfiai ciklusok és J. A. Goldstone népésedési szerkezeti elméletével, a korabeli gabonabetakarítás és -fogyasztás pedig rekonstruálható a Központi Statisztikai Bizottság adatai alapján. Nyefedov szerint is korrigálni kell ezt a forrást, Mironov azonban számításaival önkényesen megemelte a fogyasztás valós mértékét és elferdítette annak dinamikáját. Valójában a fogyasztás már XIX. század első felében csökkent, azután pedig az életműködéshez szükséges minimális szint körül maradt. Mironov szerint antropometrikus adatai azt mutatják, hogy egy relatív és időleges válságperiódus után az oroszok táplálkozása javult. Ezzel szemben a szerző úgy véli, hogy 1890 és 1913 között nem nőtt az élel-

miszerfogyasztás és még a termékeny 1909-1913-as években is alacsony maradt. Nyefedov a táplálkozás és az életkor közötti kapcsolat tekintetében Mironovval szemben *S. G. Wheatcroft* álláspontját vallja. Eszerint Oroszországban nincs korreláció a táplálkozás javulása és az élethossz kitolódása között. A demográfiai modernizáció hatásai megsértették a halálozás és a táplálkozás közötti hagyományos kapcsolatokat, így az előbbi csökkenése nem tanúsítja automatikusan az utóbbi javulását. Nyefedov szerint a modernizáció korában helyesebb tényezők együttesének hatását vizsgálni, mint egyet, ráadásul vitatható számításokkal, kiemelni.

Eltérnek a vélemények az 1902-es parasztfelkelésről, az 1905–1907-es és az 1917. februári forradalomról. *P. Szorokin* úgy véli, hogy a társadalmi robbanást az okozta, hogy a kormányzat nem tudta biztosítani a lakosság minimális szintű élelmiszerellátását, ami Malthus tézisei szerinti folyamatra utal. Ezzel kezdetben Mironov is egyetértett, 2009 után viszont a forradalom okaként a liberális-radikális ellenzék tevékenységét, sikeres információs aktivitását jelölte meg. A források és a kutatók által használt statisztikai adatok viszont azt bizonyítják, hogy a forradalmi megmozdulások nem függték a pártpropagandától. Az 1917. februári forradalom is ösztönösen és nem pártoktól irányítva bontakozott ki. Nyefedov utal arra, hogy Mironov *Sz. V. Kulikov* egyik átvett és félreértelmezett kitételével igyekezett bizonyítani, hogy 1917 februárjában felülről irányított forradalom zajlott le. A szerző ugyanakkor kiemeli, hogy Mironov antropometrikus adatai hozzájárulnak az életszínvonalról folyó vitához.

D. N. Beljanyin írásában azt vizsgálja hogyan alakult a parasztok Szibériába való áttelepülése a sztolipini agrárreform éveiben. Lenin nyomán egyes orosz történészek a telepesek számának csökkenéséről és a visszatérések növekedéséről szóltak, bizonyítva így a kormányzat áttelepítési politikájának, az agrárreformnak a kudarcát. Ettől eltérő állásponton volt *V. G. Tyukavkin* és több szibériai szakember. A szerző rámutat, hogy a visszatelepülők főleg az átköltözést a saját kockázatukra vállalók közül kerültek ki és csak ideiglenes és a korábban véltnél kisebb mértékű tendenciáról volt szó. Az okok között az áttelepülést engedélyező dokumentumok beszerzésével kapcsolatos bürokratikus útvesztők állnak az első helyen. A kormányzatnak ráadásul akkor, ha nem tudott megfelelő feltételeket biztosítani a telepeseknek, lassítani kellett az áttelepítést. A szerző azt is megjegyzi, hogy már az agrárreform előtt is voltak ingadozások az áttelepülésekben. A szibériai telepesek száma 1907 és 1911 között közel azonos szinten mozgott, tehát Sztolipin politikája nem vallott kudarcot.

K 150-letyiju Velikoj reformi (A Nagy Reform 150. évfordulójára): A. N. Medusevskij: Velikaja reforma i modernizacija Rosszii (A Nagy Reform és Oroszország modernizálása), N. I. Gorszkaja: Szvobodnij kresztyjanyin pered mirovim i volosztnim szudom (Mesztnaja juszticija v 1860–1880-h gg.) (A helyi igazságszolgáltatás az 1860–1880-as években), A. P. Korelin: Agrarnij szektor v narodnohozjajszvennoj szisztyeme poreformennoj Rosszii (1861–1914 gg.) (Az agrár szektor a reform utáni Oroszország népgazdasági rendszerében), M. A. Davidov: Sztatyisztika zemleusztrojsztva v hogye Sztolipinszkaj agrarnoj reformi (1907–1915 gg.) (A földrendezési statisztika a sztolipini agrárreform menetében), Sz. A. Nyefedov: K diszkusszii ob urovnye potreblenyija v poreformennoj i predrevoljucionnoj Rosszii (A reform utáni és a forradalom előtti oroszországi fogyasztási színvonalról szóló vitához), D. N. Beljanyin: Pereszelenyije kresztyjan v Szibir v godi Sztolipinszkaj agrarnoj reformi (A parasztok áttelepülése Szibériába a sztolipini agrárreform éveiben). Rosszijszkaja Isztorija. 2011. 1. 3–95

Kurunczi Jenő